

CSABA LÁSZLÓ

A szellem óriásának magányossága

Ez a tanulmány kísérlet Kornai János monumentális munkásságának tudatosan szelektív áttekintésére. Pusztán terjedelmi okokból is töredékes, és természetesen hiányzik még a történelmi távlat is. Kornai hét évtizeden át állócsillagként volt jelen a nemzetközi közgazdaság-tudományban, kiterjedt munkássága a térségünkben élő és alkotó pályatársak közül a legnagyobb hatással volt a világ közgazdasági gondolkodására. Munkái több mint egy tucat nyelven, a világ élenjáró folyóirataiban és könyvkiadóinál jelentek meg, s ehhez mérhetően lenyűgöző az idézettsége is. Bár sosem kapott Nobel-díjat, amit minden bevett mérce szerint megérdemelt volna, tudományos kisugárzása meghaladta számos kitüntetettét. A kerek születésnapjára megjelent ünnepi kötetek megmutatták, hogy szinte nincs olyan területe tudományágunknak, ahol ne vitatták volna élénken meglátásait és javaslatait. E cikkben nem a kronológia a meghatározó, hanem azt próbáljuk bemutatni, mi volt a hatása, miben állt eredetisége, és mi az öröksége.*

Journal of Economic Literature (JEL) kód: B31, B41, B52.

Kornai János hét évtizedes munkássága önálló fejezet a világ közgazdaság-tudományának fejlődésében.¹ Viharos idők és éles fordulatok tanúja. Miközben számos módszerrel és közelítéssel próbálkozott, mint látjuk, nem is sikertelenül, mindig óvakodott attól, hogy bármely szakmai vagy politikai irányzat, klikk vagy divátáramlat képviselőjévé váljék. Életének egy szakaszában kemény matematikát alkalmazó cikkeket közölt e terület nagy lapjaiban, amiért 1978-ban a Nemzetközi Ökonometriai Társaság elnökévé választották. Ugyanakkor nehéz lenne őt a főáramú közgazdászok közé besorolni. Annak ellenére is, hogy 1987-ben az ezen irányzat fellegvárának

* A tanulmány a Journal of Comparative Economic Studies, a kyotói gazdaságkutató intézet (KIER) gondozta féléves japán nyelvű tudományos folyóirat felkérésére készült. A szokásos megszorításokkal köszönettel tartozom Györfy Dóra, Halm Tamás Antal és Szelényi Iván észrevételeiért.

¹ Művei könnyen hozzáférhetők a szerző honlapján: www.kornai-janos.hu, ahol a legtöbb mű elektronikus formában elérhető, vagy az elérhetőséget megkönnyítő linkek segítenek a tájékozódásban.

Csaba László az MTA rendes tagja, egyetemi tanár, Közép-európai Egyetem (Bécs) és Budapesti Corvinus Egyetem.

A kézirat első változata 2022. december 3-án érkezett szerkesztőségünkbe.

DOI: <https://doi.org/10.18414/KSZ.2023.1.1>

számító, az előzővel versenyviszonyban álló közösség, az Európai Közgazdasági Társaság is elnökévé választotta.

Az 1980-as évektől rendszeresen írt a reform és a rendszerváltoztatás kérdéseiről, mégsem sorolhatjuk be sem a reformközgazdászok, sem a tranzitológusok körébe. Időről időre kimondottan tiltott témákban szólalt meg a magas tudomány művelői körében, a technikai-közgazdasági elemzés erkölcsi szempontjai kérdésében – mind az analízis, mind az alkalmazás terén. És mégsem sorolná be senki a gazdaságfilozófia művelői közé.

Kornai írt a piaci szocializmusról, a kapitalizmus szép és csúf arcáról, a vállalati viselkedésről, sőt egyes pályatársak munkásságáról is. Mégsem sorolhatnánk be joggal az elmélettörténet jeles alakjai közé, mondjuk Kautz Gyula, Surányi-Unger Tivadar, Heller Farkas vagy épp Roger Backhouse mellé. 2002 és 2005 közt a szakma legszélesebb és leginkább plurális közössége, a Nemzetközi Közgazdasági Társaság elnöke is volt, megjelenítve a minden irányból érkező egyértelmű szakmai és emberi elismerést. Ugyanakkor e közösség jelenlegi elnöke, Dani Rodrik, megválasztott utódja, Elhanan Helpman, megelőző elnökei, Kaushik Basu és Tim Besley mind a főáramú politikai gazdaságtan képviselői. Ezért az 1990-es években és utóbb közzölt munkái alapján Kornait is – több megfigyelő is – a neoklasszikus, nem pedig a klasszikus közgazdákkal rokonítja. Önéletírását idézve: gondolkodása állandó fogalmi keretévé a racionális választás modellje vált (*Kornai* [2005] 143. o.).

A valóság és a szocializmus vonzásában

Már a bibliometriai adatok alapján sem lehet kérdéses, hogy Kornai János szó szerint globális kisugárzású közgazdász volt. Ez annál is figyelemreméltóbb, mert életének meghatározó részét térségünkben, a történelmi Közép- és a politikai Kelet-Európában töltötte, az itt tapasztaltak adták számára a kutatási kérdéseket is, és a megválaszoláshoz szükséges muníciót is. Rendszeresen járt ugyan az Egyesült Államokban és más nyugati országokban, de száz szállal kötődött hazájához és térségünkhöz. Ezzel együtt a világ közgazdaságtanára aligha gyakorolt kisebb hatást, mint a Cambridge-ben tanító, majd éveken át Genfben az ENSZ-nél működő lengyel Michał Kalecki és a szovjet optimális tervezési iskola sztárja, az 1975-ben Nobel-díjjal is elismert Leonid Kantorovics.

Kornai egész életében a való világ csodálója volt. Bár ez ma tudományos alapkövetelménynek is tetszhet, a vizsgált témakörben – a szocializmus elemzésében – ez korántsem volt és ma sincs így. A szocializmus elmélete eredendően normatív és konstruált, amely arról szól, hogy a megfigyelt és bírált – kapitalista – világot miképpen lehetne jobbá, igazságosabbá tenni a gyengék és a szegények javára. Ez a megközelítés igaz volt a német katedraszocialisták vezéralakjára, Adolph Wagnerre éppúgy, mint utódaira, Gunnar Myrdalra vagy napjaink népszerű szerzői közül Joseph E. Stiglitz és Thomas Piketty könyveire és cikkeire is.

Ezzel szemben Kornai – követve fiatalkori tényfeltáró újságírói szemléletét – a realitások rabja maradt, mindig arról írt, amit meg tudott figyelni. Ebből is adódott, hogy

rendre elzárkózott a szocialista felfogást jellemző normativitástól. Éppen ez a valóság-tisztelete tette írásait forradalmivá. Ez jelentkezett már első, nagy hatású, a túlzott központosításról szóló könyvében (*Kornai* [1957]), amelyet kandidátusi értekezésként a forradalmat megelőző hetekben védett meg. Nem is meglepő, hogy a felkelést eredendően a kiábrándult kommunisták és más baloldaliak robbantották ki, a párt Nagy Imre vezette reformszárnyának nem is csak hallgatólagos támogatásával.²

A valóság feltétlen tisztelete, a tények következetes elemzése, a fejtegetések kristálytiszta logikája akkor is kiemelte a szerző műveit a kortársakéi közül, amikor – bő két évtizeden át – tudatosan tartózkodott attól, hogy mondandójának politikai következtetéseit levonja. Jól emlékszem, amikor 1977-ben az Országgyűlési Könyvtárban olvastam a *Túlzott központosítást* – ez ott szabadpolcon volt, nem úgy, mint az egyetemi könyvtárakban –, rendre felmerült bennem a gondolat: hogyhogya ez az ember még szabadlábban van? Ez már a fő üzenet megértése mellett is kérdés volt, hisz azt mondta ki: a rendszer egységes egészet alkot, és azért nem javítható, különösen az 1970-es években is népszerű részletintézkedések révén nem. Akik ezt gondolták – és voltak szép számmal ilyenek –, azoknak nem maradt hely a nyilvános térben, sőt az is kérdéses, ha szabadlábban voltak, hol s meddig.³ De a Kornai – és persze a Petőfi Kör – kendőzetlen szóhasználata, a visszásságok fölött érzett düh, a ki nem javítás miatti elkeseredés, mind-mind már két évtizeddel korábban is indokolták a székesziszt.

A realitások feltétlen tisztelete tette Kornait magányos farkassá a tudományos kutatás világában. Ekkortájt – Nyugaton és Keleten egyaránt – a konstruktivista modell toldozgatása és foldozgatása, a menthetetlen mentegetése, a többnyire jó szándékú, kis lépésekkel és visszafogott módosításokkal elért javítások, a mindennapi élet felé fordulás jelentette a megoldást.⁴ Már az első könyv arról szólt, miért nem megy ez. Az „emberarcú szocializmus” sokak hite és reménye maradt, 1989-ig mindenképpen, de részben még másfél évtizeden át. Mint a *Gondolat erejével* című önéletrajzából is tudjuk (*Kornai* [2005] 144. o.), Kornai 1956 novemberében végleg szakított a marxizmus minden formájával, amiből több minden adódott. Egyrészt: fel kellett hagyni minden olyan kutatással, aminek (gazdaság)politikai vonatkozása lehetett. Az akadémiai intézetbe csak egy évtized múltán térhetett vissza, a pártközpont gazdaságpolitikai erős embere, Friss István ellenőrzése alatt. Másrészt: kikerült abból a körből, akiket a rendszer akár megtörni, akár magához édesgetni érdemesnek talált (márpedig mindkét típusból szép számmal akadtak).

Kérdés ezek után, miképp vált lehetségessé, hogy rendszeresen, gyakran és jó helyekre, jó egyetemekre szóló meghívásokat fogadhatott el az 1960-as és az 1970-es évek során. A válasz kettős. Egyfelől: Kornai határozottan, tudatosan és stratégiai jelleggel fordult a matematikai módszerek közgazdasági alkalmazása felé, és felhagyott a korábbi empirikus témák kutatásával, mint írja, új egyetemekre járva,

² Egyik utolsó megszólalásában (*Kornai* [2020b]) e körülményekről, akkori és későbbi megfontolásairól Kornai maga szól, ekképpen ezt e helyütt mellőzhetjük.

³ Hamvas Béla például raktáros volt, Lénárd Ödön pedig csak a pápa közvetlen közbenjárására szabadult ki a váci fogházból 1977-ben.

⁴ Konrád György *Antipolitika*. Az autonómia kísértése című könyve adja vissza leginkább az általános hangulatot (*Konrád* [1986]).

a matematikusokkal együttműködve új pályára állt (Kornai [2005] 8. fejezet). Másfelől: a hatalom részéről szembeszökő megfontolás volt, hogy „neki is jobb, de nekünk még inkább az, ha nincs láb alatt”.

Ez utóbbit érdemes megfontolni. A nyugati utazás a szocializmus összeomlásáig minden országban, így nálunk is, a rendszer által nyújtott egyik legfőbb kegy volt, egyedi mérlegelést követően, egyszerű belügyi döntésekkel. Az, hogy valaki évről évre Nyugatra utazhasson hivatalos útlevéllal és a visszatérés lehetőségével, családosan, itthoni munkahelyét megőrizve, messze nem számított az emberi jogok közé.⁵ Az 1963-as amnesztia voltaképp egy titkos szovjet–amerikai megállapodás része volt. Az amerikaiak levették az ENSZ napirendjéről a „magyar ügyet”, így Kádár kormánya elfoglalhatta a helyét a világszervezetben (Békés [2019]). Ugyanakkor történészek emlékeztetnek arra, hogy az amnesztia ugyan sok ismert személyiséget érintett⁶, de korántsem volt általános, és nem járt a polgári jogok általános kiterjesztésével (Zinner [2013]).

Nyugat, hídépítés, félsiker

Miközben Kádár a kis szabadságok világát hozta el az amnesztiával, Kornai már 1964-től megkezdhette a mai szemmel is lenyűgöző nyugati egyetemi körútjait. Az első út a London School of Economicsra vezetett, amely – bár nem tartozott a régi, nagy hírű intézmények közé – az élettől nem távoli elméleti nagyságok gyűjtőhelye volt. A 20. században itt tanított Lionel Robbins, Friedrich Hayek és Michio Morishima is. Kornai tehát igen jó társaságba, mondhatni, rögtön az első ligába lépett, ami még emigránsoknál is ritka kivételnek számított.

Kornai, aki magát is önképző közgazdásznak mondta, nyomban a legnagyobbakkal és leghíresebbekkel került egy csapatba. A kedvező fogadtatásban 1956 mellett szerepet játszhatott az is, hogy a magyar közgazdászok egyáltalán nem voltak ismeretlenek Angliában. Hárman is eljutottak lordságig gazdaságelméleti és -politikai teljesítményük elismeréseképpen: Balogh Tamás Oxfordból, Káldor Miklós Cambridge-ből, Bauer Péter Tamás pedig épp a London School of Economicsból.

Az önéletrajzban a szerző részletesen kifejti mind a megfontolásokat, mind ama lépéseket, amelyek a matematikusokkal való együttműködés felé vitték, és aminek alapján ez az irányzat vált számára irányadóvá. Ez nem maradt pusztán érdeklődés: a nagyszámú, kiemelt helyen közölt írásokból csak az Econometricát említjük, amely e cikk lezárásakor is a top five része. Ezen belül negyedik helyen áll a matematika társadalomtudományi alkalmazása és ötödik helyen a matematika interdiszciplináris alkalmazása világlistán.

Kornai a kor és a tudomány szokásai szerint azonban nem ragadt le egyes cikkek közlésénél. Ahogy ezt elvárták, és többnyire adódik is, a cikkek könyvvé érnek, nem

⁵ Például Bibó István (1911–1979), Kornai kortársa, politikafilozófus sohasem jutott el odáig, hogy nemzetközi konferenciára kijusson, műveit csak halála után adták ki idegen nyelveken. Ugyanez a helyzet Szűcs Jenő (1928–1988) történész munkáival.

⁶ Ezek közé tartozott Göncz Árpád és Déry Tibor.

pusztán gyűjteményes köteté. Ezek sorában e korszak útjelzője a Lipták Tamás és Wellisch Péter támogatásával írt munka, A gazdasági szerkezet matematikai tervezése (Kornai [1965]), amely később angolul és több más nyelven is megjelent – elsősorban a népgazdasági tervezést mint gyakorlati esélyt mérlegelő helyeken, vagyis csehül, németül, lengyelül. Ugyanakkor a kötet jelentős nemzetközi visszhangja arra utalt, hogy a pályamódosítás nem volt sikertelen.

A nemzetközi sikerek tekintetében még inkább figyelemre méltó, hogy Kornai ezekben az években sem vesztette el kapcsolatát a hazai tudományossággal, sőt még egyetemi megszólalási lehetősége is volt, ha szűkösen is. „Kitiltottak – mégis oktatók” – írja önéletrajzában (Kornai [2005] 219–221. o.), amelyben nem kis iróniával szól a külső és az itthoni valóság kettősségéről, az állambiztonsági buzgólkodás abszurditásairól. Nem volt veszélyben állampolgársága – ezt bizony kevésbé ismert pályatársai sem feltétlenül mondhatták el. A bévül állás is megmaradt, ha a hivatalos nagyságok fanyalgása sohasem szűnt is meg. Őt azonban ez nem nagyon zavarta: vendégprofesszori felépéseit még sorolni sem könnyű: 1966-ban a Sussexi Egyetemen, 1968-ban a Stanford Egyetemen, 1970-ben Princetonban, 1973-ban ismét a Stanford, majd 1976–1977-ben két esztendő a Nobel-díj fellegvárában, Stockholmban.

Érdeemes megemlítenünk, hogy a közgazdaság-tudomány világnagyságai közül számosan a mi térségünkben, Közép- és Kelet-Európából indultak. Csak a rend kedvéért, néhányukat kiemelve, Evsey Domar, Simon Kuznets, Friedrich Hayek és még sokan mások állnak e sorban. A megszokott út az volt, hogy a sikeres, fiatal kutató előbb-utóbb egy jó amerikai egyetemen köt ki, majd ott a tudomány világnyelvén és az érdeklődés középpontjában eljut egészen a Nobel-díjig. Ehhez képest nagyítóval kell keresni azokat, akik nem Amerikában futottak be világra szóló szakmai karriert.

Kornai pályájának egyik meghatározó ellentmondása éppen az, hogy miközben a globális közgazdaságtan szereplője volt és maradt évtizedeken át, mindvégig a magyar tudományhoz tartozott, és nem csak egy ünnepi köszöntő erejéig. Ha a teljes életművet tekintjük, tevékenysége középpontjában a gazdasági rendszerek összehasonlító elemzése állt. Ugyanakkor tartós hozzájárulásokat tett a matematikai közgazdaságtan, a nem egyensúlyi rendszerek elmélete, a mikroökonómia, a rendszerváltozás, a költségvetési politika és a politikai gazdaságtan terén is, már csak a közlemények száma és idézettsége – vagyis a formális kritériumok – szerint is. Már 1972-ben az amerikai tudományos akadémia tagjává választották, ami messze nem szokásos olyanoknál, akik nem az ország állampolgárai, és nem ott élnek évtizedek óta.

A kilencvenedik születésnapja alkalmából megjelent ünnepi kötetek és különszámok, mindenekelőtt a *Festschrift* (Rosta–Piroska [2020]), valamint két befolyásos folyóirat (a *Journal of Institutional Economics* 2020. évi 1. száma és a *Public Choice* 2021. évi 1. száma) előtte tisztelgő számai mutatják azt a sokszínű és tartós hatást, amelyet gondolatai – az egészségügy gazdaságától a kínai reformokig terjedő témákban – a követők és a vitapartnerek körében egyaránt kiváltottak. Emeljük ki Kornai [2018] ünnepélyes zárszavát arról, hogy a demokrácia önérték, nem pedig a növekedési ütem megemelésének eszköze – az illiberalizmus korszakában ez még értékesebb felismerés.

Az összképhez visszatérve: Kornai láthatóan arra törekedett, hogy az általa oly jól ismert szocialista és posztoszocialista valóságot, valamint a gazdasági rendszerek működésének átfogó, globális elméleteit elegyítse, még hozzá mindkettő hasznára.

A szellemi hídverés kudarca

Kornai János nehezen besorolható iskolák közé – nem utolsósorban azért, mert sok (részlet)kérdésben nem habozott megváltoztatni nézetét, ha a tények, a helyzetek meggyőzték erről. Például a nagy vitát kiváltó *Anti-equilibrium* (Kornai [1971]) Kenneth Arrow biztatására született. Ez a mű kézenfekvően a neoklasszikus irányzat és a komparatív rendszerelmélet közötti hídépítés jegyében készült. Ezt a munkát Kornai annyira fontosnak tartotta, hogy 45 esztendő múltán megjelent önéletrajzában is több mint 30 oldalt szánt neki (Kornai [2005] 188–208. o.), és ennek kapcsán tárgyal olyan kardinális kérdéseket, mint hogy mi várható el egy általános elmélettől, a technika milyen politikai tartalmat hordoz, vagy min múlik, reform vagy forradalom születik-e egy tudományágban.

Tegyük hozzá, hogy ez a könyv az általános egyensúlyi elmélet áttörését megelőzően született meg. Különösen a gazdaságpolitikai alkalmazások terén a heterodoxia volt a jellemző, konkrétan egyes megoldások egyik, mások másik iskolából származtak. A gazdaságpolitikai elméletet mint olyat a keynesianizmus jelentette. Az elméleti tanszékeken olyan személyiségek oktattak/kutattak, mint Káldor Miklós és Balogh Tamás a Munkáspárt, Bauer Péter a konzervatívok oldalán. *Mihályi* [2017] utóbb joggal rajzolt párhuzamos életrajzot az egyensúlyi elmélet ellen lázadó Káldor és Kornai között. A feltétlen és teljes hatalomátvétel azonban csak két évtized múltán történt meg, mind az elméleti tanszékeken és a tudományos lapokban, mind a gazdaságpolitikai gyakorlatban.

Az 1960-as és 1970-es években, amikor az *Anti-equilibrium* révén Kornai a központi elméleti színre lépett,⁷ az alkalmazott elméletben és különösen a növekedéselméletben Sir John Hicks és Sir Roy Harrod voltak az iskolateremtők, a Solow–Swan-modell inkább csak érdekességként szerepelt. Az egyensúlyi irányzat támadása nem számított istenkáromlásnak. A szocialista rendszer teoretikusai közül például Abba Lerner és Oskar Lange kimondottan az egyensúlyi irányzat hívei voltak azon az alapon, hogy a piac az, amely az állandó egyensúlytalanságot kiváltja, és ettől a tervezés váltja csak meg az emberi nemet. Más szóval: az az ötlet, hogy a neoklasszikus meglátások és a rendszerelmélet közt hidat lehet verni, nem tűnt ördögtől valónak. A fagyos, sokszor ellenséges fogadtatás nem volt várható. Annál kevésbé, hisz a szovjet matematikai iskola képviselője, Kantorovics 1975-ben kapott Nobel-díjat, Tjalling Koopmanssal megosztva (utóbbinak a kvantumkémia, a fizika és a matematika terén vannak máig számon tartott megállapításai). Mindenesetre az ellenzél ereje és jellege akkora, hogy négy és fél évtized múltán a szerző felveti: érdemes volt-e megírni (Kornai [2005] 206–207. o.). Ma egyre inkább azt kell hogy gondoljuk: nagyon is. És

⁷ Szemben az árral – jegyzi meg az önéletírás (Kornai [2005] 188–208. o.).

nem pusztán azért, mert e könyvvel vált szerzőnk olyan alkotóvá, akivel lehet nem egyetérteni, de munkásságát megkerülni – aligha.

Az egyensúlyi elmélettől, a keynesianizmustól és a marxizmustól való egyenlő távolsága okán Kornait nehéz besorolni, semmiképp se lehet beskatulyázni. *Mihályi* [2013] az evolúciós közgazdaságtan úttörőjeként tárgyalja. *Móczár* [2018] lényegében egyfajta dinamikus nem egyensúlyi, vagyis modern neoklasszikust lát benne, főképp a formalizált munkákban. Korábbi áttekintésünkben a régi intézményi iskolával való jelentős átfedést mutattuk ki, ami összehasonlító rendszerelmélet esetében nem nagy meglepetés (*Csaba* [2018]). De vannak egybevetések Stiglitz, von Neumann és Jánossy Ferenc tekintetében is, ami mind jogosnak mondható. Eközben számos, más által nem használt kategória és meglátás köthető nevéhez, amelyeket mások máshol rendre más elnevezésekkel és formákban használnak. Nem vitatható, hogy ezek a gyakran saját kialakítású kategóriák segítették a gazdasági rendszerek jobb megértését.

Mindez magyarázza, hogy jelentős meglátásai ellenére miért nem csatlakozott semmilyen irányzathoz sem. Ez az elzárkózás semmiképpen sem személyiségéből fakadt. Élete végén is megtalálhatták őt a doktoranduszok és a kevésbé jelentős témákat művelő kollegák is. Miközben nem habozott kommentálni a zsenéket – rendre szigorúan –, sohasem zárkózott el személyes vagy szakmai okokból attól, aki a véleményét vagy tanácsát kérte.

A következőkben néhány olyan meglátását emeljük ki, amelyek hatása erőteljes és könnyen kimutatható a szakma számos ágában. Külön is érdemes hangsúlyoznunk, hogy sohasem követte azt a terjedő gyakorlatot, miszerint az előzményeket mellőzzük azért, hogy saját hozzájárulásunk eredetibbnak tűnjék. Ezek bemutatásával ki tudjuk domborítani, miért volt és marad a világ közgazdaság-tudományának megkerülhetetlen képviselője Kornai János akkor is, ha már nem egy olyan tananyagot láttam – egyebek közt az összehasonlító, az intézményi és a politikai gazdaságtan/rendszelemzés témában –, amelyek esetében a szerzők máris úgy vélték: kihagyásával áramvonalasabb tananyagot alkottak.

A rendszerparadigma különféle szintjei és elemei

1. A rendszerparadigma vélhetően Kornai legfontosabb és egyben legtartósabb felismerése, amely végigkíséri sok évtizedes munkásságát. Ennek a lényege az – szemben a főárammal és a korabeli felfogással –, hogy a gazdaságot nem érdemes egyes részleteiben nézni. Ahogy a jó orvost is a holisztikus szemlélet jellemzi, az egyes részek közti összefüggésre figyel, ugyanez a helyzet a való világ gazdaságával is. Ekképpen nem az egyes részek mégoly alapos feltárása az igazán izgalmas és releváns feladat, hanem összefüggésük kimutatása. Ahogy a gép működését is a részek összjátéka adja, a gazdaság is egybefüggő rendszert alkot, amelyben minden mindennel összefügg, és ennek közvetlen jelentősége van mind a megértés, mind az esetleges beavatkozás szempontjából. Ez a felismerés számos külön, e témának szentelt cikkében is szerepel, de voltaképpen már az első nagy munkában, a *Túlzott központosításban* is megjelenik, sőt épp ez a fő gondolata (*Kornai* [1957]).

Nem arról van szó, hogy a gazdaság rendszerként való felfogása teljesen újnak számítottnak volna. A német történelmi iskola és közvetlen leágazásaként a két háború közt megszületett ordoliberalizmus is rendszerként tekintett a gazdaságra. Különösen az utóbbi esetében szembeszökő, hogy ezt a náci gazdaságpolitika rögtönzésre épülő, önkényes voltával szemben alakították ki. Ez különösen az iskolaformáló Walter Eucken munkáiban szembetűnő (*Eucken* [1952/1992]).

Ugyanakkor a kortársak – beleértve a szovjet-orosz elemzők – számára a tervgazdaság eleve az emberi agy szüleménye, vagyis konstruált dolog volt. Épp ezért, ahogy a mérnök az autót, a tervező a gazdaságot is tudatosan tervezi és irányítja, ha kell, részleteiben is, és a részek ennek természetszerűen engedelmessé válnak. Ezért a tapasztalt visszasságok végső fokon két okra vezethetők vissza. *a)* A népgazdasági terv kellőképpen megalapozott-e tudományosan, értve ezen a felhasznált matematikai és adminisztratív apparátust és persze az alapjául szolgáló föltevések realitását; valamint *b)* az ösztönzők – anyagiak és erkölcsiek – jól vannak-e beállítva, mindenekelőtt egymással egybehangoltak-e, továbbá a szereplők tudnak-e és akarnak-e együttműködni (ha nem, akkor beszéltek e korban szabotázsról). A hatékonyság és/vagy az eredmény hiányát e felfogásban vagy a káros, vagy a rosszul beállított ösztönzők okozhatták, maga a rendszer eleve jónak minősült.

A Túlzott központosítás a felsorolt – és még idézhető – kortárs munkákkal szemben a valóságban megfigyelt tervgazdaság első rendszeres és empirikus – nem normatív – leírása, még hozzá egy konkrét ágazat, a textilipar példáján (*Kornai* [1957]). A megközelítésében és a módszerében is eltért a többitől. Nemcsak abban, hogy a kiindulópont nem az idealizált modell volt – amely alapján javaslatokat fogalmaztak meg arról, hogy is lehetett volna mindezt szebben, jobban, okosabban csinálni –, hanem egy szentetlen leírása mindannak, amit tapasztalni lehetett. És ez utóbbiból következett már az, hogy a jó szándékkal és tiszta fejjel meghozott szakszerű döntések miért hoznak elkerülhetetlenül szakszerűtlen és értelmetlen végeredményt. Ez bizony forradalmi tartalom volt, hisz nem a téves ösztönzők vagy a buta vezetők, esetleg az ellenség cselvetése okozza a bajokat, hanem a rendszer belső lényegéből szükségszerűen adódnak. Nem tekinthető véletlennek, hogy a kötet – kandidátusi értekezésésként – néhány héttel az 1956-os forradalom kitörése előtt került megvédésre. Sőt az sem, hogy a nyilvános vitán a későbbi események számos aktív részvevője jelen volt és felszólalt.

A szocialista rendszer spontán rendként történt értelmezésével Kornai két fontos felismerést is tett. Egyfelől eloszlatta azt a – dogmaként, axiómaként hangoztatott – korabeli nézetet, amely szerint a tervezés mint tudatos tevékenység eleve magasabb rendű, és így – legalább potenciálisan – eredményesebb is a piaci „anarchiánál”. Másfelől azt is igazolta, hogy e hibák nem vezethetők vissza pusztán emberi tévedésekre vagy rosszindulatra, ahogy azt a kortársak tették. Ezek rendszert alkottak, amelyet nem lehet részintézkedésekkel javítani. Amíg az ordoliberalis német közgazdák ezt spekulatív alapon állították, szerzőnk erre utólagos bölcsességgel, a tények megfigyelése és leírása révén jutott el, vagyis bizonyította.

2. A rendszerparadigma második kifejtése – értelemszerűen magasabb szinten – A hiány című monográfiában jelenik meg (*Kornai* [1980]). Ez a munka egészen páratlan sikert jelentett egy, a vasfüggöny mögött élő és alkotó szerző számára. Az a tény,

hogyan magyar és angol nyelven más-más kiadók párhuzamosan adták ki, továbbá hogy a vaskos munka egyebek mellett japán, francia, cseh, lengyel és kínai nyelven is megjelent, önmagáért beszél. Ha e több száz oldalas monográfiát összegezni próbálnánk, három mozzanatot emelhetnénk ki.

Először, a hiányt, amelyet nem elszigetelt jelenségként, hanem rendszeralkotóként írt le Kornai, a kortársaktól eltérően nem a tervezési hibák, nem a katonai túlterjeszkedés, hanem – aprólékos bizonyítással – a rendszer sajátosságai alapján vezette le. A neoklasszikusok közkeletű magyarázata, nevezetesen az árrendszer nem egyensúlyi volta csak kiegészítő szerepet kapott a magyarázatban. Másodszor, a fenti helyzetleírás alapján bizonyította, hogy a hiányt nem lehet néhány részintézkedéssel – például a korabeli Magyarországon kipróbált egyensúlyi árak révén – felszámolni. Ehhez az ösztönzők megoly ügyes változtatása sem volt/lett volna elég. Végül harmadszor, semmilyen hivatkozás nem történik a marxizmusra, a tervezők és a lakosság túlzott fogyasztói vagy termelői ambícióira, ahogy akkoriban fogalmaztak, a túlfeszített tervcélokra vagy a tervszámítások tévedéseire. Mi több, a komparativisztikai irodalommal szemben nem hibáztatta a gazdaságpolitika téves prioritásait sem. Mindezekkel ellentétben – igazi intézményi gazdaságtani elemzéssel – a fennálló viszonyok összességét hibáztatta, nem egyik vagy másik elemét. Márpedig a kor tapasztalata – Nyikolaj Buharin új gazdaságpolitikájától Malenkov új kurzusáig – arra utalt, hogy a hadi prioritások visszavételével a hiánygazdaság orvosolható lenne. És ezt az utolsó érvet vette ki a hivatalosság kezéből e kötet.

3. A rendszerparadigma harmadik megfogalmazása a nemzetközileg is nagy visszhangot keltett, egy témakör lezáró összegzésének tekinthető, *A szocialista rendszer – kritikai politikai gazdaságtan* című munkában található (Kornai [1993]). A szovjet birodalom összeomlását követően közreadott munka rendkívüli alaposággal mutatja be a különböző időszakok és országok részleges reformjait, beleértve az ágazati kísérleteket is. Az enciklopédikus leírás meggyőzően igazolja azt, hogy a sikertelenség oka nem a – kortársak által rendre panaszolt – részleges tévedések, elégtelenségek vagy a nem kellő végrehajtás volt. Az egypártrendszer függőségei és az állami tulajdon uralma mellett ugyanis a rendszer elvileg is és gyakorlatilag is megreformálhatatlannak bizonyult.

Ebben a monumentális munkában nem pusztán az összegyűjtött részletek, konkrétumok és leírások jelentették az újdonságot, bár nem kétséges, hogy mindez meghatározó volt abban, hogy épp ez a kötet zárt le egy korszakot, lényegében végleges jelleggel, definitíve. Az igazi nagy áttörést a politikai elem gazdasági elemzésbe való visszatérése jelentette, ami ekkor már fél évszázada száműzve volt. A szerző fejtegetéseiben talán az a legmegragadóbb, ahogy igazolja: a szocialista rendszer alapjául szolgáló ideológiai előfeltevések és az ezekből közvetlenül adódó gyakorlat – ahogy a kötet fogalmaz: a rendszer „genetikai programja” – miképp tesz illuzórikussá minden, az alapokat érintő, vagyis a rendszer lényegének módosulását célzó és eredményező lépést. A piac és a szocializmus, a demokrácia és az állami tulajdon tetszés szerinti vegyítésére irányuló, régi keletű és ma is élő törekvések csak önellentmondásokhoz, a változások kicsorbulásához vezethetnek, ellenkező esetben pedig a rendszer felbomlását eredményezik. Ez mind közgazdaságtani, mind politikai értelemben

messze tágabb értelmezése annak, hogy miben is áll maga a rendszer, mint ahogy ez közkeletű. A Kínai Népköztársaság tapasztalata alapján sokan megkérdőjelezték ezt az eredményt. Mégis, Hszi Csin-ping jó évtizedes, jelenleg épp bebetonozódni látszó uralma nagyon is abba az irányba mutat: ha a párturalom nem gyengül, ha az állami tulajdon és szabályozás túlsúlya fennmarad, akkor a mégoly messze menő reformlépések is elakadnak, majd visszafordítódnak.

A szabadpiaci átmenet és ellentmondásai

Kornai János sosem tartozott az elefántcsonttoronyban élő közgazdák közé, mint például Robert Lucas, aki sosem csinált titkot abból, hogy nem a való világ érdekli, hanem annak matematikai leírása és értelmezése. Az itthon és külföldön is sokat vitatott Indulatos röpirat szinte közvetlen folytatása az ugyanabban az évben kiadott Régi és új ellentmondások cikkgyűjteménynek (Kornai [1989a], [1989b]). Mégis, egy világ választja el őket: míg az utóbbi a reformszocializmusban megtehető lépésekről, azok korlátozott voltáról és belső akadályrendszeréről szól, az előbbi az új világ megteremtésének egyfajta operatív programja. Az előző kötet értéke mai szemmel olvasva ket-tős: egyfelől ekkoriban még nem volt szokás Kínát is a reformországok közt elemezni, Kornai pedig – személyes tapasztalatát és helyismeretét hasznosítva – épp ezt tette. Az idő múlásával egyre fontosabbá válik az a sok meglátás, amelyek azt mutatják, hogy tőkepiac és szabad árképzés, valamint a magántulajdon végső ellenőrző funkciója nélkül hogyan siklanak ki a reformok (ma ezt már jobban értjük).

Nem kétséges, a Tienanmen téren történt 1989. júniusi vérengzést követően keveseknek maradhatott (volna) illúziójuk a kínai békés átmenet jellege tekintetében. Ugyanakkor az sem tagadható le, hogy a kínai kommunista vezetés 1989 és 2012 között sokkal messzebbre ment el az ország piacosítása útján, mint bárki más az egykori szovjet blokkban vagy akár Vietnam és Jugoszlávia reformerei. Mégsem lehet kérdéses, hogy Közép- és Kelet-Európa politikai rendszerváltozása új esélyeket teremtett. A korábban évtizedeken át lezárt ajtók megnyíltak, a piacgazdaság és a nyugati integráció, a világ főáramába való visszatérés hirtelen ismét lehetségessé vált.

Ha a tudományos elismerést a Nobel-díjjal azonosítjuk, akkor aligha kérdéses: Kornai János akkor tette volna jól, ha 1989-ben A szocialista rendszerrel áll elő, hiszen ez az elemzés fő vonalakban már 1987-ben kész volt.⁸ Utóbbi az a tudományos *opus magnum*, amelyre a svéd nemzeti bank bizottsága ezt az elismerést adja, míg a Röpirat, mint már a címe is ígéri, politikai vitairat, normatív ajánlások gyűjteménye, egy ország konkrét viszonyainak elrendezési terve, ami nem tudományos, hanem közéleti kérdés. Másfelől: nem lett volna önmagával azonos, ha a tudomány babérjaiért lemond arról, hogy 32 esztendővel a levert forradalom után ne próbálja meg ismét legjobb tudásával a hazáját szolgálni, épp akkor, amikor a bezárt ajtó tágra nyílt.

⁸ A szerző személyes közlése alapján.

A Röpirat lényege a stabilizáció és a rendszerváltoztatás társítását javasolta, a nemzetközi főárammal egybehangzóan. Emellett javasolta a nómenlatúra által végbe vitt spontán magánosítás leállítást és a sok év alatt felhalmozódott pénztöbblet lecsapolását. Miközben e felvetések itthon minden oldalról falakba ütköztek, a nemzetközi vitákban a szerző számára páratlan ismertséget és hírnevet biztosítottak. Nem volt jelentős konferencia, amelyet nélküle tarthattak volna meg. Utánnymásokat nem számítva a mű nem kevesebb, mint 15 nyelven jelent meg, ami itthoni szerzőnél páratlan. A magyarországi fogadtatás azonban – mint a térségben is – fagyos volt. Többnyire tankönyvízünek minősítették a javaslatokat, amelyek a gyakorlatban megvalósíthatatlanok (*Wagner* [1998]). Például a spontán privatizáció, amely valóban rendre a vállalatok régi vezetésének érdekeit szolgálta, már minden országban jelentősen előrehaladt: akár saját maguknak, akár külföldieknek értékesítették a vagyont, visszaút már nem volt. Senki sem tudta e folyamatnak útját állni, sem Csehországban, sem Magyarországon, Oroszországról már nem is beszélve.

A korábbiakhoz hasonlóan most sem törekedhetünk teljességre. A Vergődés és remény című cikkgyűjtemény ama kérdéseket járja körül, hogy mit is lehet kezdeni a hirtelen ránk szakadt szabadsággal, vagyis milyen válaszok adhatók az élet fogas kérdéseire akkor, amikor a „politika elsődlegessége” a korábbi értelemben már biztos nem állt fenn (*Kornai* [1996]). Ezt a kötetet egy évtizeddel követte a Szocializmus, kapitalizmus, demokrácia és rendszerváltás című, önálló írásaiból álló tanulmányfüzér, amely az átmenet leginkább megosztó kérdéseit taglalja (*Kornai* [2007]). Ezek közé tartozik a piacgazdaság és a demokrácia héjánásza, amit másfél évtized távlatából visszatekintve láthatunk igazán jövőbe látónak. Az a kérdés, hogy miként kapcsolódik össze a két ellentétes szempont, a választók rövid távú jólét-maximalizálása és az érte hosszabb távon fizetendő magas ár, nem nyer megnyugtató választ a többi tanulmányban sem.

A gulyáskommunizmusról szóló írás volt az egyik első áttekintés, amelyben a Kádár-korszak felemás reformjai egészükben kedvezőtlen értékelést kaptak (*Kornai* [2000]). Az 1966 és 1996 közötti három évtized szakirodalmában minden piacosító intézkedést előremutatóként értékelték. A mégoly félszívű lépéseket is egy egészében jó irányú folyamat előmozdítóiként volt szokás értelmezni, akármennyire is eltért az egyes szerzők ízlése és meggyőződése. Hasonlóképpen általános megértés fogadta az egyptrendszer és a szovjet uralom irányába tett – többnyire elvtelen és kártékony – engedményeket, mint amelyek a „geopolitikai realitásokat” tükrözték. Ez akkor is így volt, ha, mondjuk, a KGST-egyezmények vagy a profilmonopólium, a „párhuzamosságok kiküszöbölése” vagy a hazai forrásból történő ellátás szempontja egyértelműen lerontotta a piaci reformokat, például azzal, hogy a piacra lépést, a versenyt, az új és főképp a nem állami szereplők belépését egyértelműen gátolták.⁹ Ezzel szemben Kornai – különösen a fenti könyvben, de korábban is – éppen azt emelte ki, hogy a hamis illúziók a valódi piaci átalakulás idején komoly veszélyek forrásává válnak majd (s ez be is igazolódott).

⁹ Ez jellemezte például az összeomlást közvetlenül megelőzően kiadott, hazai és külföldi szerzők által jegyzett áttekintő összegzéseket is (*Clarke* [1989]).

A legnagyobb felhördülést vélhetően a következő ellentmondás kimondása okozta. Ha a fogyasztói orientáció a Kádár-korszakban a rendszert aláásó irányzatként szerepelt a legtöbb elemzésben, s így – mint a második gazdaság is – a valódi piac élcapatának tűnhetett, az átalakulást követően megfordult a helyzet. Ha ugyanis a társadalmi/tömeges elvárás nem más, mint hogy ugyanolyan lagymatag erőfeszítésekért, sematikus és trehány munkáért nyugatnémet szintű béreket és életviszonyokat kapjunk, akkor csak idő kérdése, hogy mikor és milyen széles körű lesz az ébredés. E felismerés jelentőségét mi sem mutatta jobban, mint a rendszerváltó erők szétzilálódása az 1990-es évek második felében szerte a térségben. Nálunk az MDF és az SZDSZ, Lengyelországban a Szolidaritás, Csehországban az 1992-ig kormányzó Polgári Fórum vagy Romániában az 1996–2000 közt Emil Constantinescu elnök körül tömörülő Romániai Demokratikus Konvenció, a szabadelvű és a konzervatív erők antikommunista koalíciója esett áldozatául az említett elvárások be nem teljesülésének.

Talán megbocsátható, ha e helyütt a részletes dokumentáció mellőzésével csak a teljesség kedvéért tesztek említést arról, hogy Kornai 1989–2012 között a magyar kultúrpolitika fordulataitól védett Collegium Budapest – Institute for Advanced Study kutatóhelyen¹⁰ a rendszerátalakítás megoldatlan nagy kérdéseinek szentelte idejét és erejét. Ezek közé tartozik a költségvetési politika, a tartós növekedés, az egészségügy, a tisztesség és a bizalom kérdése, az állami irányítás minősége és a már említett társadalmi elfogadottság ügye is. E messze vezető témaköröket általában külföldi és hazai szakértőkből álló, alkalmi fókuszcsoportokban dolgozták fel, az eredményeket pedig a résztvevők önálló cikkekben és közös kötetekben jelentették meg a világ első rangú folyóirataiban és könyvkiadóinál. Ezeknél a kezdeményezés, a szervezés, a kölcsönkapcsolatok felkarolása volt a szerepe, maga általában csak egy-egy fejezet vagy cikk erejéig vett részt a közlésekben. Ezért – miközben e munkák értéke vitathatatlan – a személyes hozzájárulásban nem ezen munkák bizonyultak meghatározónak.

Milyen is hát a tőke és a kapitalizmus a 21. században?

A fenti címet az e lap hasábjain megjelent, jellegében inkább kismonográfiára emlékeztető vitacikkből kölcsönöztük (*Kornai* [2015a]). Mivel – mint láttuk – a megelőző három évtized a piacgazdaság kiépítésének kérdései körül, a hogyan és a mennyi idő alatt, a kikkel és kik ellenében, milyen áron praktikus felvetései körül forogtak, elkerülhetetlennek mondható, hogy életének utolsó évtizedében Kornai Jánost az kötötte le, hogy körülírja: milyen is az a kikötő, ahova – többünkkel együtt – ő is kormányozni akarta és kormányozta is az országot. Tényleg ezt akartuk? – kérdezte már az első másfél évtizedet követően sok itthoni és külföldi elemző. Nem utolsósorban a „hiperglobalizáció” ellenében megszülető és a várakozásokkal szemben egyáltalán

¹⁰ Ez az intézmény a Wissenschaftskolleg zu Berlin és a Princeton Institute for Advanced Study modellje alapján állt. Jórészt német és svéd finanszírozással élt, és a munkatársak mentesültek az akkoriban épp a rabszolgamunka vonásait felvevő egyetemi kötelezettségek alól, kizárólag a kutatásnak szentelve idejüket. Az intézményt 2012-ben felszámolták, kis maradványa a Közép-európai Egyetem részeként működik – takaréklángon.

nem átmeneti kisiklást jelentő populista-illiberális hullám világhatásává vált az új évezredben. Nem mellékes színpoltként, hanem fő irányként. Elkerülhetlenné vált tehát a számvetés: hogy jutottunk ide, és egyáltalán, hova jutottunk.

A magyarul 2011-ben, angolul 2013-ban kiadott „Kapitalizmus-kötetben” Kornai a legalapvetőbb, már-már filozófiai kérdéseket boncolgatja, a többletgazdaság, a szolidaritás, a foglalkoztatás, sőt Marx mint gondolkodó szerepének újraértékelésével (Kornai [2011], [2013]). Az alapos és részletes érvelés végletes leegyszerűsítésével a legfőbb megállapítások a következők: 1. a piacgazdaság az innováción alapuló növekedés elhagyhatatlan előfeltétele, a dinamizmus alapja és kiváltója; 2. az államelvű rendszerekben hajlam van a hiány és a sematizmus elterjedésére; 3. az egyenlőség eszméje és a hatékonyság, a verseny és a szolidaritás nem ugyanazon érme két oldalát, hanem a való világban megfigyelt piac ellentétes mozgatórugóit jelentik; 4. Marx gondolatai nem ártalmatlanok, nem semlegesek, nem lehet azt mondani – ami ma is divatos –, hogy prófétaként nem látta előre, mire vezet, ha kipróbálják javaslatait.

E felismeréseknek szinte pontról pontra az ellenkezőjét tartalmazza Thomas Piketty francia-amerikai sztárközgazdász magyarul is közreadott monumentális munkája (Piketty [2015]). Ebben egyfelől legtöbbször számunkra szinte hihetetlen mértékű egyenlőtlenségekre világít rá a fejlett világban belül, másfelől ezt az igazságtalanságot végső fokon az öröklött vagyoni különbségekre tartja visszavezethetőnek.

A korábbiak alapján nem pusztán a világ szinte minden nyelvére lefordított kötet hatalmas visszhangja készítette Kornait a megszólalásra, hanem az, hogy – amint a kötet előszavában szerepel – Piketty komolyan úgy gondolta, hogy megírta Marx művének folytatását, magyarul, javított kiadását. És ahogy szerte a világon Gregory Mankiw-tól Deirdre McCloskey-ig szinte egyetlen jelentős szerző sem állhatta meg, hogy ne recenzeálja Piketty állításait, Kornainak életművéből adódóan is, de az utolsó kutatási fázis öntörvényeit követve is meg kellett szólalnia.

Az először e lapban közreadott vitairat egyáltalán nem előzmények nélküli (Kornai [2015a]). Igaz, szerzőnk hagyományosan a szocializmus felől közeledett a kapitalizmushoz, és nem csak a már többször idézett leíró műveiben. A kelet-európai privatizáció elveiről írva már az átmenet korai szakaszában, a ma már közismert visszaélések és torzulások megtörténte előtt óvott attól, hogy pusztán a magánkézbe adástól hatékonyság- és főképp jólétjavulást reméljünk, amennyiben azok többi feltételét, mindenekelőtt a versenyt és a hatékony erőforrás-elosztást biztosító bank- és pénzügyi struktúrát nem hozzák létre (Kornai [1991]). Szerzőnk tehát nem lepi meg az a felismerés, hogy a monopolpiac nem hatékony, hisz mindig is ezt vallotta. Ugyanakkor élesen vitatja Pikettynek azt az ideologikus – és valóban bizonyítatlan – tételét, amely szerint a vagyon gyarapodásának egyetlen vagy fő forrása a járadék. Ez ugyan előfordulhat, de még a természeti erőforrások és a korábban természetes monopóliumnak vélt tevékenységek – például a távközlés és a légi közlekedés – esetében is csak átmeneti, ha a közhatalom nem biztosítja be mesterségesen az új szereplők kizárását. Sajnálatos és egyben sokatmondó, hogy Piketty – korunk szokásait követve – „nem tartotta feladatának”, hogy Kornai Oxford University Pressnél megjelent kötetének (Kornai [2013]) ellenérveire reflektáljon. Ennek ellenére az sem kétséges, hogy a magánosítás visszasságait ma kevésbé tudja

és akarja bárki mentetegetni, mint az átmenet első időszakában, amikor az amerikai rabló bárókra volt szokás hivatkozni.

E viták tekintetében az az igazi nagy kérdés, ki mit gondol a piaci szocializmusról vagy más néven a demokratikus kapitalizmus eszméjéről, ahol a szolgáltatások széles körének „piactalanítása” (*de-commodification*) kimondottan cél, nem a piacikudarc vagy válsággelleges lépés. Piketty – számos jónevű szerzővel, kiemelten Joseph Stiglitzcel együtt – egy állam által erősen korlátozott piacot tart a többség számára ideálisnak. Ezzel szemben Kornai János mindig a vegyes rendszer fenntarthatatlanságát és gyenge hatékonysági-jóléti eredményeit emelte ki (*Kornai* [1990], [1992]). Rövidre fogva: miközben világosan látja és ki is fejezi a rendszer igazságtalan voltát, nem gondolja azt, hogy a fürdővízzel a gyereket is, vagyis a méltányosság érdekében az innovativitást érdemes lenne feláldozni.

Kornai második, nagy hatású – és ismét vitát keltő – meglátása az U kanyar fordulattal jellemzett magyar illiberális rendszer értékelése (*Kornai* [2015b]). A szerző az első pillanattól kezdve nem habozott hangot adni az Orbán-kormány tevékenységével kapcsolatos fenntartásainak, amelyek 2014-re, a harmadik kormány idejére álltak össze rendszerré. Jómagam – a vonatkozó gazdaságpolitikai viták mégoly szerény szereplőjeként is – nem értettem, hogy láthatja egy kívülálló ilyen kristálytisztán mindazt, ami ma már büszkén vállalt illiberális ideológia, de annak idején még magyarázatra szorult. Egy személyes beszélgetésünkben erre azt válaszolta: aki látott már karón varjút...

Érdemes megjegyezni, hogy a magyar rendszer értékelése és minősítése a mai napig éles vita tárgya a nemzetközi és a hazai irodalomban, különösen a politikatudomány és a szociológia művelői között. Érdemes megemlíteni, hogy a közgazdaság-tudományban ma sincs egyetértés a változások értékelése tekintetében. Az viszont egyértelmű, hogy az idézett cikk volt az első, amely a kis lépésekben végbement változások összességét vízvázalstónak értékelte, méghozzá hagyományos elemzési témája, az állam és a piac kölcsönviszonyának értelmezése szerint. Az új, hibrid modell, a tekintélyelv és a piacgazdaság együttélése merőben új egy EU-tagállam területén. Annál is inkább, mert legtöbbünk úgy vélte: az EU intézményei és politikái jelenthetik és jelentik is a legfőbb biztosítékot az egypárti visszarendeződés lehetősége ellenében.

A fentiekől nem függetleníthető a harmadik alapvető kutatási irány, nevezetesen a kínai reformok kisiklásának szóvá tétele és a felelősök meghatározása. Kornai maga is részese volt a kínai reformok elindításának az 1980-as években, ezért nyilván nem lehetett közömbös a végkifejlet ügyében sem. Igaz, akkor teljesen más volt a politikai dinamika, és az volt az általános – többségi – várakozás, hogy Kína is a közép-európai demokratizálódás útjára lép, nem utolsósorban a piaci reformok melléktermékeként. A Tienanmen téri események – közel háromezer halottal – világossá tették, hogy ez illúzió volt.

Azt ezt követő közel negyed században a 2022 decemberében 96 évesen elhunyt Csiang Cö-min vezetésével és a háttérből Teng Hsziao-ping irányításával Kína sokkal messzebb ment a piaci reformok útján, mint bárki bármikor. Ugyanakkor a 2012-ben hatalomra került Hszi Csin-ping különösebb dráma nélkül vissza tudta

vezetni az országot a reformkommunizmusba. Mi több, a polgárok ellenőrzése a késő szovjet kor vagy Lengyelország mértékén messze túlment. Kornai személyes felelősséget is érzett, és több cikkben hívta fel a figyelmet az írástudók felelősségére (Kornai [2019a], [2019b], [2020a], [2020b]). Szembeszállva azzal a közkeletű nézetel, hogy a közgazdász és a többi értelmiségi felelőssége véget ér a tanács megfogalmazásánál, azt a klasszikus érvet hozta fel, hogy a következmények előzetes felmérése az etikus cselekvés alapeleme, amelytől a tanácsadók esetében sem szabad eltekinteni. A kül- és belföldi tanácsadók ugyan nem okozták a bajt, de egy olyan szörnyet hívtak életre – egy Frankenstein –, akinek pusztító tettei sosem jöhettek volna létre az előbbieket tevékeny közreműködése híján.

Az eredetiség kérdése és a maradandó hagyaték

Kornai János különleges életpályát futott be. Mondhatni, több életet is leélt. Alig élte túl a második világháború vézskorszakát. Volt lelkes kommunista és tényfeltáró újságíró, volt forradalmár, kutató, oktató, világjáró és konferenciák ünnepezt szónoka, tanácsadó és a „haza bölcse”. Emellett az Egyesült Államok és még sok ország egyetemi életében is nagyra tartották, állásokkal is értékelték. Különlegessége tette őt a valóság iránti vonzódás, a tények feltétlen tisztelete s emellett az is, hogy sohasem hagyta elmosódni az összképet, a „végső soron” kérdését sem. Ugyanakkor sohasem restellte korábbi nézeteit felülvizsgálni, ha a tények vagy a tudomány fejlődése ezt megkövetelte tőle. Ez azonban sohasem jelentett opportunistmust, a szellemi divatáramlatoknak való behódolást vagy épp a tudatos karrierépítés eszközt, mint oly sokaknál. Az utolsó percig alkotott. Doktoranduszok is megtalálhatták, örömmel kommentálta a zsenégeket. Mint mondjuk, „volt mire szerénynek lennie”, és ez a visszafogottság előadásait is jellemezte. Nem követelt istenítést, és nem várta el, hogy mindenben igazat adjanak neki. Különösen fontosnak tartotta, hogy mindig része maradjon a magyar tudománynak, akkor is, amikor ez áldozatokat követelt tőle. 85 évesen még minden órájára készült, és izgult, hogy gondolatai eljutnak-e a hallgatókhoz, akik többnyire nem tudták (még) értékelni, hogy milyen kitüntetésben volt részük, amikor élőben hallgathatták fejtegetéseit.

A munkásságát elismerő és továbbvivő méltatások jó részéről szóltunk, összességüket csak egy könyv bírná el. Természetesen minden értékelés – így a mienk is – töredékes, mert a mindenre kiterjedő életműnek csak egyik vagy másik oldalát képes kiemelni. A halálát követően megjelent méltatások közül e helyütt csak a nemzetközies közűl szemezgetünk. Talán a leginkább elismerő a négyszeres lengyel pénzügyminiszter és számos, magyar nyelven is kiadott könyv és cikk szerzője, Grzegorz Kolodko értékelése (Kolodko [2021]). Eszerint Kornai főképp a nem egyensúlyi közgazdaságtan művelése és kibontakoztatása, valamint az összehasonlító gazdasági rendszerek témájában végzett, több évtizedes kutatásai révén alkotott maradandót. A „Kapitalizmus-kötetere” (Kornai [2013]) koncentrálna épp e két irányzat eredeti elegyítését tartja meghatározónak. Ennek révén Kornai a terv- és a piacgazdaság különbségeit és az ebből fakadó gyakorlati meglátásokat a főáramban szokásosnál

sokkal mélyebben értelmezi, és eredeti meglátásokkal gazdagítja. Külön is fontos a többlet- és a hiánygazdaság mechanizmusának, fejlődésének, feltételeinek és következményeinek a bemutatása.

Kornai [1986] a puha költségvetési korlát fogalmának megalkotásával különösen fontos meglátást tett, ami a mikroökonómiában mára már hivatkozás nélkül is az alapismeretek közé sorolandó. Önéletrajzában a szerző maga is ezt a közleményét tekinti saját tudományos áttörése mércéjének (*Kornai* [2005] 265–280. o.). Mi több, az életműsorozat 4. kötetében (*Kornai* [2014a]) egy évtizeddel később ez a tanulmány adja a 13 cikkből álló válogatás gerincét (maga a kérdésfelvetés és a megoldási javaslat is számos elismerő értékelést kapott az Egyesült Államoktól Kináig terjedően, szociológusoktól és közgazdászoktól egyaránt). Magunk is úgy véljük, hogy nemhiába tekintette *Kornai* – egyebek mellett az életműsorozat 4. kötetének bevezetőjében is – tevékenysége mérlegét megvonva maga is egyik legfontosabb meglátásának (*Kornai* [2014b]). Ez a fogalom voltaképp azt magyarázza, hogy az állami cégek, valamint a túlságosan nagyra hízott magánvállalatok miért nem követik a piac logikáját a tankönyvi feltevések szerint. Ez magyarázza azt a sokszor megfigyelt tényt, hogy a hiányok messze nem pusztán a parancsgazdaságok sajátjai. Fontos az is, hogy a tervgazdaságban sem a politikai alávetettség szüli a hiányt mint általános és átfogó jelenséget. Ezzel szemben az a – többnyire mellőzött – tény, hogy a likviditás hiánya nem jár komoly következményekkel, legkevésbé a vezetőség elmozdításával, nem tisztán tervgazdasági mozzanat.

Ez a – mikroökonómiai szempontból alapozott, vagyis nagyon korszerű – magyarázat számos ellenvetést is kiváltott a maga idejében. A bírálók kétségbe vonták azt, hogy e jelenséget lehet-e tisztán mikroalapon magyarázni, és kiemelték a többi tényező, így az eltorzult monetáris folyamatok, a politikai kampányok, valamint a téves és kevésbé hatékony ösztönzők szerepét, amelyek eszerint csak együtt és semmiképpen sem pusztán mikroalapon magyarázzák a hiány újratermelődését (*Soós* [1985a], [1985b]). Később a nem egyensúlyi iskola képviselői azért bírálták a puha költségvetési korlát fogalmát, hogy az statikus, és nem veszi kellően figyelembe a matematikai módszerek fejlődéséből adódó új lehetőségeket (*Portes* [1989]).¹¹ *Kornai* mindkét felvetéssel szemben megvédte saját értelmezését (*Kornai* [1985]), mint a fenti – a maguk korában főáramúnak számító – értelmezéseknél mélyebbet, ahol épp a mikoralapozás a lényeg, nem pedig a pénz, illetve a tervezés torzzá vált szerepe.

Negyedszázaddal később e lap hasábjain Györffy Dóra a fogalom makroökonómiai alkalmazásának lehetőségeit mutatja be a görög válság kezelésének példáján (*Györffy* [2014]). Miközben a koncepció virágkora érthetően az 1980-as években volt, az állami vállalatok és a szabályozás szerepének központi kérdése a kétezres években újra időszerűvé tette. A pénzügyi válság kezelése és a szerkezeti reformok összefüggnek, és – ahogy az idézett cikk mélyfúrással, esettanulmánnyal igazolja – ha

¹¹ A *Davies–Charemza* [1989] gyűjteményes kötet – amelyben az idézett tanulmány is napvilágot látott, és a szovjet birodalom szétesése előtt jelent meg közvetlenül – épp arra tett kísérletet, hogy az említett matematikai módszereket a szocialista gazdaságra alkalmazza.

a felszíninél alaposabb magyarázatot kívánunk adni, akkor ez a kategória napjainkban sem kerülhető meg. Kornai maga nem csekély erőfeszítést tett annak bemutatására, hogy mennyire fontos lehet és milyen sok – élénken vitatott – kérdés megválaszolásához a puha költségvetési korlát fogalma a piacgazdaság elemzésében a mai nyugati világ élénken vitatott eseményeinek magyarázata során (Kornai [2014b] 858–862. o.). Ugyanezen áttekintő elemzésben némi keserűséggel állapítja meg azt, hogy a fentiek ellenére a fogalom „beszorult a szocialista világgal foglalkozó társadalomtudomány sajátos szellemi gettójába” (uo. 884. o.).

Ezek a meglátások még relevánsabbnak tűnnek az életmű egészének mérlegelésekor. Az amszterdami egyetemen tanító cambridge-i közgazdász, Michael Ellman arra a végkövetkeztetésre jut, hogy Kornai eredményei kivétel nélkül a szocialista rendszer alapos, empirikus ismeretére vezethetők vissza. Ezek közül külön is kiemeli a különféle rendszerek tetszés szerinti vegyíthetősége – a demokratikus kapitalizmus – eszméjének meggyőző cáfolatát (Ellman [2021]). Ellman maga nem osztja ezt a nézetet – igaz, kimondja: a piaci szocialista rendszer csak a szovjet birodalomtól gyökeresen eltérő geopolitikai feltételrendszerben lett volna/lenne elképzelhető. Végül megemlítendő az intézményi gazdaságtan különféle irányzatait lényegretörően összegző Bernard Chavance könyve, amely Kornai munkásságát a régi és az új intézményi irányzat/iskola közti hidépítésként értelmezi (Chavance [2009]).

A hibrid rendszerek – Kína és Vietnam példája

Nem kétséges, hogy Kornai János életének utolsó évtizedében a kiemelten legfontosabb – őt leginkább foglalkoztató – kérdés a hibrid rendszerek kialakulása és tartóssá válása volt. Amit ő tekintélyelvű kapitalizmusnak nevezett el, látszólag ellentmondott annak, amit korábbi életművében lehetetlenként ábrázolt, épp a tulajdonformák és a koordinációs mechanizmusok korábban már idézett szerves összefüggése miatt (Kornai [2016]). Nem átmeneti jelenségről van szó. Az összehasonlító rendszerelméletben hagyományosan csak két ideáltípus létezett: a piacgazdaság és a parancsgazdaság. Ehhez képest e cikk szerint a rendszerparadigmát egy harmadik változattal, ideáltípussal is ki kell egészíteni. Ugyanis ami az említett országokban történt, az túlmutat azon, hogy a meglévő alapfajták mutációjaként értelmezhesük. Az pedig további elemzések tárgya lehet – és lett is, méghozzá több tudományszakban is –, hogy az említett két országon túl a világ más tájain megfigyelt egyes rendszerek mennyiben feleltethetők meg a három változat egyikének. Ugyanakkor a lényeg az, hogy a kínai és a vietnami rendszer egész biztosan olyan, ami a kétosztatú rendszer kereteit szétfeszíti.

Különösen akkor, ha A szocialista rendszer több mint egyértelmű álláspontját veszszük alapul, a két ázsiai ország tartós növekedése, sikeres kifelé forduló iparosítása, viszonylagos társadalmi stabilitása és nemzetközi beépültsége legalábbis ellentmondásos fejleménynek tűnhet. Épp e trendek tartóssága miatt az egyetlen helyes válasz a tipológia – főntebb vázolt – kiterjesztése volt.

Ez az „engedmény” érthetően vitákat váltott ki. A teljesség igénye nélkül csak a két legjelentősebb kritikára térünk ki. Az egyik alapvető bírálat Mihályi Péter

és Szelényi Iván tollából látott napvilágot, akik ebben az időszakban is számos cikkel és könyvvel jelentkeztek e témában a nemzetközi piacon (*Mihályi–Szelényi* [2021]). Bírálatak szerint Kínát nem indokolt kivenni a normál kommunista diktatúrák sorából az egypártrendszer és a nem piaci, köztulajdon meghatározó jellege miatt. Ha a kínai modell lényegét akarjuk megérteni, azt a járadékvadászaton alapuló és a rendkívüli egyenlőtlenségeket okozó kisajátítás révén tehetjük meg. Ezek bizony a hagyományos szocialista rendszer jól ismert és elemzett vonásai, nem újdonságok. Magyar Bálint és Madlovics Bálint monumentális és igen részletes levezetésekre épülő, döntően szociológiai jellegű kötete is vitatja a hármas tipológiát (*Magyar–Madlovics* [2020]). Olvasatukban a putyini Oroszország és a Hszü alatti Kína alkotnak azonos minőséget, s a kelet-ázsiai fejlesztő államok és a kínai modell nem hozhatók közös nevezőre. A patrimoniális rendszer ugyanis Kelet-Ázsiában már évtizedek óta megszűnt, ami a posztkommunista államokra – így Kínára – nem mondható el.

Egyetlen szerző munkásságát áttekintő cikk nem alkalmas és nem is hivatott arra, hogy igazságot tegyen egy még nyitott történelmi folyamat értelmezése körüli vitára. Kína és Vietnam is a kísérlet és tévedés módszerével, sokszor eltérő megoldások párhuzamos kikísérletezésével élve élesen eltér a közép- és kelet-európai rendszerváltozásokat most is és a korábbi évtizedek során is jellemzett konstruktivizmustól, a tervezetek alapján felülről bevezetett módosítások útjától. Azt senki sem vitatja, hogy a kelet-ázsiai piaci szocializmus érdekes új mutáns, ami épp évtizedeken át mutatott életképessége miatt figyelmet érdemel, és eltér a térségünkben tapasztaltaktól. Az sem mellékes, hogy mennyire más a társadalom komplexitása, városiasodása és a fejlettség szintje. Bárhogy is legyen, abban egyet kell értenünk, hogy kifejezett szellemi nagyságra utal az, ahogy Kornai János élete utolsó évtizedében sem volt rest egyik alapvető tudományos tételét felülvizsgálni. Annál is inkább, mert évtizedeken át minimum vitatott módszertani kérdés volt az, hogy a kínai és a vietnami kísérletezés bármilyen értelemben elméleti érdeklődésre tarthat-e számot, hisz a próbaszerencse nem kimondottan tudományos eljárás.

Az összefoglaló áttekintések közül ki kell emelnünk a komparatív közgazdaságtan helyzetéről és jövőjéről szóló áttekintést (*Kornai* [2015c]), amely mind az átmenet, mind a kutatási irány jövőjével kapcsolatban alapvető kérdéseket fogalmazott meg. A válasz lényege: a posztkommunista rendszerváltozás egyértelműen lezárult. Ugyanakkor a való világban megfigyelhető rendszerek sokféleségének kutatása időszzerűbb és fontosabb, mint valaha. Minél lezáratlanabbnak véljük a kínai, az orosz, az ukrán, a magyar és a többi hibrid rendszer jövőjét, annál fontosabbá válik e téren a jó minőségű kutatások folytatása. Ezen esetekben az intézményi közelítés semmiképpen se maradhat sorminta, a kemény tények mennyiségi elemzését lezáró, kötelességszerű megjegyzés, hogy persze az intézmények se mellékesek.

Mint említettük, a hibrid rezsimek megjelenése nem csak a bevett, a hatékonysággal, a jóléti hatásokkal és a fenntarthatósággal kapcsolatos kérdéseket vetette fel. A jelen évtized technológiai áttörései, mindenekelőtt a mesterséges intelligencia felhasználása az ipartól az államvédelemig terjedő körben már a laikusokat is emlékeztetik arra, hogy a kínai szocializmus távol áll a szovjet ipari múzeum emlékképétől.

Ennek kapcsán egyre gyakrabban merül fel az a kérdés, hogy a független kutató meddig viselkedik az erkölcsileg elfogadható keretek közt, ha teljes mértékben a politikusra hagyja azt, hogy mit is kezdenek a javaslataival. Megemlékezésében *Mihályi* [2021] joggal emeli ki Kornai munkásságának azt a vonását, hogy sosem habozott e kellemetlen, „tudományon kívüli” kérdéseket felvetni.

Ez ismét arra emlékeztet bennünket, hogy valóban klasszikus közgazdászt vesztetünk el. Az általa képviselt klasszikus értékek, például a valóság középpontba állítása, az egyén helyett a többség szempontjának meghatározó volta, a formális matematikai elemzés eszközkénti használata és az elmélettel való össze nem keverése szakmánk óriásainak mindig is sajátja volt, Marshalltól Keynesig és Friedmantól Bernankéig. Bár a kétezres években a Nobel-díjakat többnyire módszertani jellegű, alkalmazott és részterületi kutatások művelői kapták, nem kopott meg a „gondolat ereje” sem. Az igazán nagy hatású szerzők – Dougllass Northtól Joseph Stiglitzten át Robert Shillerig és Kornai Jánosig – a világ nagy kérdéseit, a tudomány alapjait és az alkalmazás jelentőségét állították a középpontba. Idézetségüktől a gondolat első megjelenésétől eltelt idő hosszai a társadalmi fontosság és a gyakorlati érvény mind alátámasztják az említett iskolateremtő személyiségek tudományos mérvadó voltát.

A felsorolt szerzőkhöz hasonlóan Kornai János sem gyömöszölhető be a szokásos kategóriák és iskolák egyikébe sem. A komparatviztika mindig is módszerként volt ismeretes, nem iskolaként. Igaz, a régi intézményi iskola leágazásaként indult, újabb irodalmában azonban egyre terjed a formális elemzések és eszközök használata szerte a világon. Ha a Matematikai tervezés, az Anti-equilibrium és A szocialista rendszer a mérce, ha komolyan vesszük az önéletrajzban „életre szóló döntésként” kiemelt kötődést a racionális választás elméletéhez (*Kornai* [2005] 143. o.), akkor nem csak a szociológia művelői ismerik fel és kötik őt a neoklasszikus irányzathoz. Bár magát klasszikus közgazdásznak tartotta (a fentiek alapján nem véletlenül), az a tény, hogy a mikroszempontból fontos kérdések – így a puha költségvetési korlát, az egyéni szabadság vagy az egészségügy eredményességének mérése – munkásságának vissza-visszatérő, többször átertelvezett és kiegészített témái maradtak. Ezek vélhetően nem idegenek a mikroökonómia és a mikroalapozású, azaz neoklasszikus makroökonómia művelőitől sem.

Eredetisége több téren is tetten érhető. A témaválasztás és a módszer, a megközelítésmód és a pályatársakkal való kölcsönviszony, az integratív hajlam és az objektivitás, valamint a személyes és szakmai tisztesség középpontba állítása mind-mind értékelendő. Nem kétséges, hogy pusztán mennyiségileg is, de tematikájában, jelentőségében és újszerűségében is kiemelkedő életműve több évtizednyi kihívást és feladatot jelent majd közgazdászok és társtudományok művelői számára is. Ha csak az utoljára, a kilencvenedik születésnapja alkalmából kiadott ünnepi kötet (*Rosta-Piroska* [2020]) szerzői körét, témagazdagságát, megközelítéseinek sokszínűségét, a megszólalók személyét és intézményi kötődését vesszük, amit több folyóirat különszáma és egyes szerzők által írt méltatás is kísért, és csak az eddig megjelent elismerő értékelések sorát vesszük (amiből csak óvatosan szemezgettünk), aligha kérdéses, hogy Kornai János sajátos, megismételhetetlen és átfogó életműve sok évtizedre több tudományszakra is ösztönzően hat.

Hivatkozások

- BÉKÉS CSABA [2019]: Enyhülés és emancipáció. Magyarország, a szovjet blokk és a nemzetközi politika, 1944–1991. Osiris Kiadó, Budapest.
- CHAVANCE, B. [2009]: Institutional Economics. Routledge, Abingdon–New York.
- CLARKE, R. E. (szerk.) [1989]: Hungary – The Second Decade of Economic Reform. Longman, London.
- CSABA LÁSZLÓ [2018]: Az intézményi gazdaságtan és a főáram. Közgazdasági Szemle, 65. évf. 1. sz. 1–23. o. <https://doi.org/10.18414/ksz.2018.1.1>.
- DAVIES, C.–CHAREMZA, W. (szerk.) [1989]: Models of Disequilibrium and Shortage in Centrally Planned Economies. Springer Verlag, Dordrecht.
- ELLMAN, M. [2021]: János Kornai: economics, methodology and policy. Cambridge Journal of Economics, Vol. 45. No. 2. 371–390. o. <https://doi.org/10.1093/cje/beaa056>.
- EUCKEN, W. [1952/1992]: Grundsätze der Wirtschaftspolitik. 5. kiadás. J. C. B. Mohr/H. Siebeck, Tübingen.
- GYÖRFFY DÓRA [2014]: Válság és válságkezelés Görögországban. A puha költségvetési korlát szerepe a gazdasági összeomlásban. Közgazdasági Szemle, 61. évf. 1. sz. 27–52. o.
- KOLODKO, G. W. [2021]: Janos Kornai and his memorable work. Post Communist Economies, Vol. 33. No. 8. 1056–1064. o. <https://doi.org/10.1080/14631377.2021.2010177>.
- KONRÁD GYÖRGY [1986]: Antipolitika. Az autonómia kísértése. Független Kiadó, Budapest.
- KORNAI JÁNOS [1957]: A gazdasági vezetés túlzott központosítása. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- KORNAI JÁNOS [1965]: A gazdasági szerkezet matematikai tervezése. Társszerző: *Lipták Tamás* és *Wellisch Péter*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- KORNAI JÁNOS [1971]: Anti-equilibrium. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- KORNAI JÁNOS [1980]: A hiány. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- KORNAI JÁNOS [1985]: A hiány magyarázó elméletéhez. Közgazdasági Szemle, 32. évf. 2. sz. 179–192. o.
- KORNAI JÁNOS [1986]: A puha költségvetési korlát. Tervgazdasági Fórum, 2. évf. 3. sz. 1–18. o.
- KORNAI JÁNOS [1989a]: Indulatos röpirat a gazdasági átmenet ügyében. HVG Kiadó Rt., Budapest.
- KORNAI JÁNOS [1989b]: Régi és új ellentmondások és dilemmák. Magvető Kiadó, Budapest.
- KORNAI JÁNOS [1990]: A tulajdonformák és a koordinációs mechanizmusok affinitása. Valóság, 33. évf. 1. sz. 1–15. o.
- KORNAI JÁNOS [1991]: A privatizáció elvei Kelet-Európában. Közgazdasági Szemle, 38. évf. 11. sz. 1021–1040. o.
- KORNAI JÁNOS [1992]: Még egyszer a piaci szocializmusról. Közgazdasági Szemle, 39. évf. 9. sz. 773–796. o.
- KORNAI JÁNOS [1993]: A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan. HVG Kiadó Rt., Budapest.
- KORNAI JÁNOS [1996]: Vergődés és remény. Gondolatok a gazdasági stabilizációról és a jóléti állam reformjáról. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- KORNAI JÁNOS [2000]: Paying the Bill for Goulash-Communism. Vol. II. of the Series: Evolution of the Hungarian Economy 1848–1988. Atlantic Research and Publications and Columbia University Press, New York.
- KORNAI JÁNOS [2005]: A gondolat erejével. Rendhagyó önéletrajz. Osiris Kiadó, Budapest.

- KORNAI JÁNOS [2007]: Szocializmus, kapitalizmus, demokrácia és rendszerváltás. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KORNAI JÁNOS [2011]: Gondolatok a kapitalizmusról. Négy tanulmány. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KORNAI JÁNOS [2013]: Dynamism, Rivalry, and the Surplus Economy. Oxford University Press, Oxford. <http://dx.doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199334766.001.0001>.
- KORNAI JÁNOS [2014a]: A puha költségvetési korlát. Válogatott művek, 4. kötet. Kalligram Kiadó, Pozsony.
- KORNAI JÁNOS [2014b]: Bevezetés A puha költségvetési korlát című kötethez. Közgazdasági Szemle, 61. évf. 7–8. sz. 845–897. o.
- KORNAI JÁNOS [2015a]: Milyen is hát a tőke a 21. században? Megjegyzések Thomas Piketty könyvéhez. Közgazdasági Szemle, 52. évf. 9. sz. 909–942. o. <https://doi.org/10.18414/ksz.2015.9.909>.
- KORNAI JÁNOS [2015b]: U kanyar Magyarországon. Élet és Irodalom, április 3. Megjelent még: Látélet. HVG Könyvek, Budapest, 2017, 119–151. o.
- KORNAI JÁNOS [2015c]: Az összehasonlító gazdaságtan és a „tranzitológia” jövője. Közgazdaság, 10. évf. 3. sz. 145–154. o.
- KORNAI JÁNOS [2016]: Még egyszer a rendszerparadigmáról. Tisztázás és kiegészítések a posztoszocialista régió tapasztalatainak fényében. Közgazdasági Szemle, 63. évf. 10. sz. 1074–1119. o. <https://doi.org/10.18414/ksz.2016.10.1074>.
- KORNAI JÁNOS [2018]: A demokrácia értékéről és más kutatási témákról. Kornai János záró megjegyzései a tiszteletére rendezett konferencián. Közgazdasági Szemle, 65. évf. 6. sz. 667–682. o. <http://dx.doi.org/10.18414/Ksz.2018.6.677>.
- KORNAI JÁNOS [2019a]: Frankenstein erkölcsi felelőssége. Gondolatok Kína piaci reformjáról. Élet és Irodalom, július 19. 5. o. Megjelent még: Töprengések. HVG Könyvek, Budapest, 2021, 11–17. o.
- KORNAI JÁNOS [2019b]: Frankenstein erkölcsi felelőssége. Válasz a visszhangra. Élet és Irodalom, szeptember 20. 12. o. Megjelent még: Töprengések. HVG Könyvek, Budapest, 2021, 19–29. o.
- KORNAI JÁNOS [2020a]: Kiegészítő megjegyzések. Élet és Irodalom, 2020. július 3. Megjelent még: Töprengések. HVG Könyvek, Budapest, 2021, 19–29. o.
- KORNAI JÁNOS [2020b]: 1956: ahogy én láttam akkor és látom ma. Élet és Irodalom, június 12. 8. o. Megjelent még: Töprengések. HVG Könyvek, Budapest, 2021, 95–109. o.
- MAGYAR BÁLINT–MADLOVICS BÁLINT [2020]: A posztoszocialista rezsimek anatómiája. Noran Libro, Budapest.
- MIHÁLYI PÉTER [2013]: Kornai János Anti-equilibriuma mint az evolúciós közgazdaságtan előfutára. Közgazdasági Szemle, 60. évf. 3.sz. 282–289. o.
- MIHÁLYI PÉTER [2017]: Kaldor and Kornai on economics without equilibrium: two life courses. Acta Oeconomica, 67. évf. 1. különszám, 47–66. o. <https://doi.org/10.1556/032.2017.67.s.5>.
- MIHÁLYI PÉTER [2021]: Professional and ethical dilemmas of economists: in memoriam János Kornai, 1928–2021. Acta Oeconomica, 71. évf. 4. sz. 507–518. o. <https://doi.org/10.1556/032.2021.00037>.
- MIHÁLYI PÉTER–SZELÉNYI IVÁN [2021]: Kornai on the affinity of systems: is China today an illiberal capitalist system or a Communist dictatorship? Public Choice, Vol. 187. No. 1–2. 197–216. o. <https://doi.org/10.1007/s11127-020-00835-0>.
- MÓCZÁR JÓZSEF [2018]: Kornai János és a neoklasszikus versus intézményi közgazdaságtan. Közgazdasági Szemle, 65. évf. 3. sz. 229–239. o. <https://doi.org/10.18414/ksz.2018.3.229>.

- PIKETTY, T. [2015]: *A tőke a 21. században*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- PORTES, R. [1989]: The theory and measurement of macroeconomic disequilibrium in centrally planned economies. Megjelent: *Davies, C.–Charemza, W. (szerk.): Models of Disequilibrium and Shortage in Centrally Planned Economies*. Springer Verlag, Dordrecht, 27–47. o.
- ROSTA MIKLÓS–PIROSKA DÓRA (szerk.) [2020]: *Systems, Institutions and Values in East and West: Engaging with János Kornai’s Scholarship*. CEU Press, Budapest–New York.
- SOÓS KÁROLY ATTILA [1985a]: A hiányjelenségek magyarázatához: keresletmennyiség és strukturális rugalmatlanság. *Közgazdasági Szemle*, 32. évf. 1. sz. 86–98. o.
- SOÓS KÁROLY ATTILA [1985b]: A hierarchikus gazdaságirányítás, a pénz restriktív szerepe és a „hiánygazdaság”. Válasz Kornai Jánosnak. *Közgazdasági Szemle*, 32. évf. 3. sz. 305–319. o.
- WAGENER, H.-J. (szerk.) [1998]: *Economic Thought in Communist and Post-Communist Europe*. Routledge, London–New York.
- ZINNER TIBOR [2013]: Nem volt általános az amnesztia 1963-ban. Előadás a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum rendezvényén. Múlt-Kor, április 5. <https://mult-kor.hu/cikk.php?id=38627>.